

Impressum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása. Az impressum nélkül közreadott, vagy hiányosan fennmaradt régi magyar nyomtatványok meghatározása több tudományág művelőit foglalkoztató, bonyolult feladat. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár* című bibliográfiájának¹ megjelenése óta irodalom- nyelv- és nyomdászattörténészek számos olyan nyomtatvány megjelenési körülményeire derítettek fényt, melyben sem a megjelenés helye, sem a nyomdász neve nincs kitéve, bibliográfiáink azonban még ma is szép számmal tartanak nyilván meghatározatlan régi magyar nyomtatványokat. A generációk óta folyó kutatások során magától értetődően nemcsak a meghatározandó nyomtatványok száma csökkent, hanem fokozatosan tökéletesedtek a vizsgálati módszerek is. Arra a fontos szempontra, hogy a régi nyomtatványok meghatározása sokoldalú, komplex vizsgálatot igényel, TRÓCSÁNYI Zoltán hívta fel a figyelmet.² A könyvészeti kutatások módszereinek fejlődése részben abban jelentkezett, hogy a régebben leggyakrabban alkalmazott betűtípus-összevetés mellett egyre jobban előtérbe kerültek a korábban kevés figyelemre méltatott vizsgálati módszerek; ennek illusztrálására elég a nyelv- és helyesírástörténeti kutatások eredményeire³ vagy a papiros eredetéből levonható következtetések egyre gyakoribb felhasználására hivatkozunk. Egyidejűleg azonban a meghatározásoknál alig nélkülözhető tipológiai és tipográfiai összehasonlítás módszerei is lényegesen tökéletesedtek.

A betűtípusok összehasonlítása a HAEBLER-féle *Typenrepertorium*⁴ elveinek alkalmazása révén a kutató egyéni képességeitől, szubjektív ítéletétől függetlenebbé és egzaktabbá vált. A HAEBLER-féle *Typenrepertorium*, mely az őnyomtatvány-kor betűtípusait és könyvdíszzeit lemérhető, tehát objektív anyagi tényezők alapján rendszerezi, csupán a XV. századi nyomtatványok meghatározásához készült, módszertani újításai azonban alkalmazhatók a későbbi századokban megjelent könyvek vizsgálatánál is. Különösen gyors és többnyire megbízható eredményhez vezet a könyvdíszként alkalmazott fametszetek, nyomdai díszek útmutatásának hasznosítása a régi nyomtatványok meghatározásánál. Nyilvánvaló, hogy a tipológiai vizsgálathoz hasonlóan a könyvdíszek segítségével történő könyvmeghatározásnál is számolni kell azzal a körülménnyel, hogy a nyomdai felszerelés vagy annak egyes része üzleti, vagy baráti kapcsolat révén gazdát cserélhetett s így ugyanazok a betűtípusok, illetőleg fametszetek esetleg pár éven belül más nyomdász kiadványaiba is bekerülhettek. Hasonló nehézségek azonban bármely más vizsgálati módszer alkalmazásánál is adódnak. A nyomtatvány nyelvi és helyesírási sajátosságai például több esetben nemcsak a nyomdász, hanem a szerző vagy a kinyomtatáshoz

¹ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I—III*. Bp. 1879—1898.

² TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok meghatározása. Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re*. Szerk. KÓHALMI Béla. Bp. 1919. 14—23. l. — A tanulmány részletesen ismerteti az impressum nélküli közreadott nyomtatványok meghatározásánál útbaigazítást nyújtó lehetőségeket. Eszerint a nyomtatvány szövegéből — előszavából, ajánlásából — a szerző vagy a korrektor személyi kapcsolataiból levonható tanulságokon kívül a nyelvi, helyesírási, tipológiai és nyomdatechnikai sajátosságok, a kötés stílusa, a kötet-táblából kikerülő töredékek és a papiros eredete adhat útbaigazítást a régi könyvek meghatározásához. Ugyanebben a tárgyban l. még: TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok meghatározása*. Könyvtári előadások. Bp. 1937. (Kéziratként) VIII. fejezet.

³ TRÓCSÁNYI Zoltán: *A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései*. Nyelvtudományi Közlemények XXXVIII. Bp. 1908. 1—62. l. — Ua.: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. 10. Bp. 1935. 1—42. l. — VÉRTES O. András: *Az u és v hangok jelöléstörténetéhez*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 44. Bp. 1939. — TRÓCSÁNYI Zoltán: *XVII. századbeli magyar nyomtatványok meghatározása*. Magy. Könyvszle. 1940. 70—72. l. — Ua.: *A kisbetűk a régi magyar nyomdásztaiban*. Magy. Könyvszle. 1955. 212—221. l. — Ua.: *Impressum nélküli nyomtatványok és töredékek meghatározása*. Filológiai Közöny. 1959. 1—2. 21—30. l.

⁴ HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. I—V. Halle a. S. Leipzig, 1905—1924.

készített kézirat másolójának nyelvi és helyesírási elveit is tükrözhetik.⁵ A papiros vagy a könyv kötésének eredete még ritkább esetben ad önmagában biztos útbaigazítást a nyomtatvány megjelenési helyére vonatkozólag, mert ugyanazt a papirosfajtát gyakran több nyomdában is használták, s az sem bizonyos, hogy a vizsgált könyv kötése a nyomdával azonos helyen készült. Egyik vizsgálati módszer tanulságai sem elégségesek önmagukban a nyomtatvány megjelenési körülményeinek megállapításához. Megnyugtató eredmény eléréséhez komplex vizsgálatokat vagy legalább ellenőrző betűtípus-összevetést kell végezni.

A XVI. századi nyomdák illusztrációinak, könyvdíszzeinek szisztematikus feldolgozása után már elég világosan elhatárolhatók korabeli könyvsajtóink fametszetei.⁶ Ismeretesek az egyes nyomdák sajátos, más sajtó nyomtatványaiban fel nem lelhető könyvdíszzei, melyek az impressum nélkül kiadott nyomtatványok meghatározásánál biztos útbaigazítást adhatnak, továbbá azok a kliséről készült iniciálék és záródíszek, melyeket hazai és külföldi könyvnyomtatók teljesen azonos formában alkalmaztak. A könyvdíszek ilyen rendszerezése óta a legtöbb XVI. századi nyomtatvány esetében egy-két iniciálé vagy záródísz már megbízható kiinduló pontot ad a nyomda meghatározásához.

Korábbi három dolgozatunkban több meghatározatlan vagy fiktív impressummal közzétett nyomtatvány vizsgálatával hívtuk fel a figyelmet a metszetek segítségével történő könyvmeghatározás lehetőségeire.⁷ Ez alkalommal ismét néhány olyan régi magyar nyomtatványt ismertetünk, melyeknél ugyancsak a könyvdíszek adtak útbaigazítást a könyv megjelenési helyének, nyomdászának megállapításához:

1. BORNEMISZA Miklós Eleazar papról szóló bibliai verses elbeszélésének két kiadása ismeretes.⁸ Az egyik kiadás a kolofon adatai szerint 1605-ben, Debrecenben jelent meg (SZABÓ I. 396.), a másik, nyilvánvalóan korábbi kiadás a kinyomtatás helyéről, idejéről semmiféle adatot nem tartalmaz. SZABÓ Károly bibliográfiája szerint (SZABÓ I. 356.) ez a kiadás a XVI. század végén Bártfán jelenhetett meg. SZABÓ véleményét átvéve, valószínű bártfai nyomtatványnak említi e kiadást SZINNYEI József: *Magyar írók* című munkája⁹ s PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete* is.¹⁰ A *Régi Magyar Költők Tárá*-nak DÉZSI Lajos szerkesztésében megjelent VIII. kötete felhívja ugyan a figyelmet arra, hogy „Kardos Lajos szerint a két kiadás nyomása, betűi s egész kiállítása megegyezik egymással”, mindebből azonban csupán azt a következtetést vonja le, hogy a hely és év nélkül közreadott kiadás és az 1605. évi debreceni kiadás megjelenése között csupán pár év különbség lehet.¹¹

A nyomtatvány két könyvdíszé alapján — a második kiadással való összevetés nélkül is — azonnal megállapítható, hogy ez az impressum nélkül közreadott kiadás (1. kép) nem Bártfán, hanem Debrecenben készült. Az első lapot díszítő M iniciálét sem

⁵ TRÓCSÁNYI: *Impressum nélküli nyomtatványok* . . . 27—28. l.

⁶ A XVI. századi könyvdíszek rendszerezését l. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1960. Katalógus.

⁷ SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdíszzei*. Magy. Könyvszle. 1956. 234—235. l. — Ua.: *Tévesen nyilvántartott XVI. századi nyomtatványok*. Magy. Könyvszle. 1957. 49—52. l. — Ua.: *Hans Sebald Beham metszeteinek úlmutatása egy XVI. századi csonka perikópás könyv meghatározásánál*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1959.

⁸ A mű címe: *HISTORIA Mikeppen az Szent Eleazar Pap Antiochus Kiraly alatt az Istennek törvenyenek meg tartasert Martyramsagot szenvedet, az ű feleségevel es het fiaival egyetemben, az mint meg Vagyon irvan Machab : 6. es 7. reszeben*.

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 1230. h.

¹⁰ PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*. II. Bp. 1930. 302. l.

¹¹ *Régi Magyar Költők Tára*. VIII. XVI. századbeli magyar költők művei. VII. Közzétész: DÉZSI Lajos. Bp. 1930. 449—450. l.

V. S. S.

270.

HISTORIA

Mikeppen az Szent Eleazar

Pap Antiochus Kiraly alatt, az Istennek törvénye-
nek meg tartasaert Martyromsagot szenvedet, az ű
felelegevel es het fiaival egyetemben, az mint
meg Vagyon irvan Machab: 6. es 7.
felezenben.

Enekbe űröztetet: Bornemisa Miklos által.

Nota: Nagy banatban David &c.

Aydan nektek mondok jeles nagy csodat,
az sent Bibliabol űep Historiat, Eleazar
Papnak űrnyű halalat, Het űep fiainak
igaz vallasat.

Antiochus Kiraly az Egiptomban, U-
ralkodik vala Kiralysagaban, dicsekedik
vala gazdaglagaban, Israël nepere sok törefeben.

Roppant nagy sereggel föl kesült vala, Israël Orsagat
rabollya vala, Ierusalembe ű hogy be ment vala, Salamon
templomat dullattya vala.

Tön nagy pusztasagot az sent Templomba, Oltarit le töre
igen dulata, Istennek Templomat igen csufola, az Israël
noperet igen katornia.

Igen sok predait űrsili vala, Illy nagy tekozlafatul kevety
löt vala, ostorul hogy Isten bocsatta vala, Israël nepere nem
velivala.

Rettonoteskepenezzihadgya vala, Israëlnepere paran-
csol vala, decretomaba is ki atta vala, hogy Isten törvenyet
elutasit vala.

A.

Illy

1500

GUTGESELL Dávid, sem Klósz Jakab bártfai nyomdász nem használta. Ez a stilizált leveleket és tréfás manót ábrázoló iniciálé ahhoz a reneszánsz iniciálé-készlethez tartozik, melyet HOFFHALTER Rudolf szerzett be a debreceni nyomda számára. HOFFHALTER FÉLEGYHÁZI Tamás *Ujtestamentum* fordításának 1586. évi első kiadásában ugyanezt az iniciálét s a készlet számos más darabját felhasználta. A debreceni nyomda későbbi XVI. századi vezetői is szívesen díszítették kiadványaikat ezekkel az iniciálékkal;¹² más korabeli magyar könyvsajtó felszerelésében viszont hasonló iniciálé sem volt. A verses elbeszélést lezáró, leginkább tulipánhoz hasonlítható záródísz (kb. 20×35 mm) sem használták XVI. századvégi bártfai nyomdászaink; debreceni nyomtatványokban azonban igen gyakran élénk kerül ez a kis dísz¹³.

A könyvdíszekhez hasonlóan a nyomtatványban felhasznált betűtípusok is kimutathatók korabeli debreceni kiadványokban:

A _{1a} levél 1. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 3. sorának típusával,
A _{1a} levél 2. sorának típusa	= Szabó I. 251. címlap 2. sorának típusával,
A _{1a} levél 3—7. és 9. sorának típusa	= Szabó I. 280. szövegtípusával,
A _{1a} levél 8. sorának típusa	= Szabó I. 362. és 363. szövegtípusával,
a szövegtípus	= Szabó I. 282. szövegtípusával.

A könyvdíszek és betűtípusok összevetése tehát egyértelműen arról tanuskodik hogy nyomtatványunk Debrecenben készült. Nem mond ellent e megállapításnak a papiros eredete sem: vízjegye ovális keretben patkón nyugvó görög keresztet ábrázol.¹⁴ Hasonló vízjegyű, tehát kétségtől azonos eredetű papiroson készült ILOSVAI Péter Nagy Sándor históriájának ugyancsak Debrecenben nyomtatott negyedik kiadása (SZABÓ I. 362).

Nyomtatványunk megjelenési idejének meghatározásához VÉRTES O. András helyesírástörténeti megfigyelései adnak útbaigazítást. VÉRTES szerint az u és v hangok következetes megkülönböztetésében jelentkező ortográfiai újítást nálunk LIPSI AI RHEDA Pál vezette be a debreceni nyomdában.¹⁵ A két hang jelölésének mai módját a XVI. század végén egyedül a RHEDA-nyomda alkalmazta. Nyomtatványunkban az u és v hang megkülönböztetése következetes. A többi betűtől eltérő, nagy U pedig pontosan megegyezik a RHEDA-nyomtatványok — nyilvánvalóan az újítás bevezetésekor készült — sajátos U betűjével. A tipológiai és a helyesírási vizsgálat egymást megerősítő eredményei szerint tehát BORNEMISZA Miklós Eleazar pap történetét előadó verses elbeszélésének impressum nélkül közreadott kiadása nem Bártfán, hanem Debrecenben, LIPSI AI RHEDA Pál nyomdájában — valószínűleg 1596—1600 között — jelent meg.

Az u és v hangok jelöléséből levonható következtetések alapján VÉRTES több régi magyar nyomtatvány korábbi meghatározását korrigálta. Minthogy az impressum nélkül közreadott debreceni nyomtatványok datálásánál több ízben hasznosítani fogjuk e helyesírási sajátosság tanulságait, érdemes legalább egy-két nyomtatványnál össze-

¹² Ilyen típusú iniciálékkal díszített debreceni nyomtatványok: SZABÓ I. 220, SZABÓ I. 253, SZABÓ I. 290, SZABÓ I. 301, SZABÓ I. 356, SZABÓ I. 362, SZABÓ I. 365, SZABÓ II. 219.

¹³ Ugyanez a fametszet díszíti az alábbi debreceni nyomtatványokat: SZABÓ I. 202, 219, SZABÓ I. 218. **_{4a}, SZABÓ I. 220. [3b], SZABÓ I. 221. 249, SZABÓ I. 232. 2b, SZABÓ I. 240. címlap, SZABÓ I. 251. C_{2a}, SZABÓ I. 291. (;)_{4a}, SZABÓ I. 301. 248b, SZABÓ I. 356. A_{6a}, SZABÓ I. 361. címlap, SZABÓ II. 248. címlap stb.

¹⁴ G. M. BRIQUET: *Les filigranes* (Genève, 1907) című vízjegy-lexikona ugyanezt a vízjegyet nem említi; a vízjegyükhöz leghasonlóbb típus (Briquet 1491) lengyelországi papiros vízjegye.

¹⁵ VÉRTES i. m. 21.

vetni a helyesírási és a tipológiai vizsgálat alapján történő könyvmeghatározás eredményeit. VÉRTES szerint ILOSVAI Péter Nagy Sándor históriájának Szabó Károly által bártfai nyomtatványnak vélt kiadása (SZABÓ I. 362) Debrecenben, RHEDA Pál nyomdájában jelenhetett meg.¹⁶ A kis nyomtatványt hat fametszet díszíti: egy záródísz és 5 iniciálé. Az iniciálék közül az A_{1a} levél 30×30 mm. nagyságú I kezdője abból a reneszánsz iniciálékészletből való, mellyel — mint az előző nyomtatvánnyal kapcsolatban is említettük — HOFFHALTER Rudolf idejében gyarapodott a debreceni nyomda felszerelése. A másik négy iniciálé — méretük kb. 18×18 mm — Komlós András debreceni nyomdász stilizált virágokkal díszített iniciálé-készletéből való.¹⁷ Mindkét készlet iniciáléit a XVI. század utolsó éveiben is használta a debreceni nyomda.¹⁸ A história utolsó levelén levő záródísz számos debreceni nyomtatványban kimutatható,¹⁹ más XVI. századi magyarországi könyvsajtó felszerelésében viszont nem velt meg.

A betűtípusok összevetése:

A _{1a} levél 1. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 1. sorának típusával,
A _{1a} levél 2—5. sorának típusa	= Szabó I. 280. szövegtípusával,
A _{1a} levél 6. sorának típusa	= Szabó I. 282. szövegtípusával,
A _{1a} levél 8—11. sorának típusa	= Szabó I. 269. szövegtípusával,
szövegtípus	= Szabó I. 363. szövegtípusával.

Hasonló eredményre vezet ILOSVAI Péter impressum nélkül közreadott Ptolemaeus-kiadásának (SZABÓ I. 363., 2. kép) vizsgálata, mely VÉRTES szerint 1596-ban vagy azután Debrecenben készülhetett.²⁰ A nyomtatvány fametszeteit kizárólag a debreceni nyomdában használták. Az A_{1a} levél S iniciáléja KOMLÓS András növényekkel és köztük megbujó állatokkal díszített, kb. 28×28 mm nagyságú iniciáléből való;²¹ a B_{1a} levél P iniciáléja pedig HOFFHALTER Rudolf debreceni reneszánsz iniciálé-sorozatának (méret kb. 30×30 mm) tartozéka.²² Az utolsó levél záródíszé évtizedeken át használt debreceni könyvdísz.²³

A betűtípusok összevetése:

A _{1a} levél 1. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 3. sorának típusával,
A _{1a} levél 2. sorának típusa	= Szabó I. 251. címlap 2. sorának típusával,
A _{1a} levél 3. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 4. sorának típusával,
A _{1a} levél 4. sorának típusa	= Szabó I. 251. címlap 3—5. sorának típusával,
A _{1a} levél 5—6. sorának típusa	= Szabó I. 282. szövegtípusával,
szövegtípus	= Szabó I. 362. szövegtípusával.

¹⁶ Uo. 5.

¹⁷ Ugyanezzel az iniciálé-típussal díszített KOMLÓS-nyomtatványok: SZABÓ I. 101, SZABÓ I. 117, SZABÓ I. 127.

¹⁸ Az első készlet iniciáléit l. SZABÓ I. 290. címlap verző, SZABÓ I. 301 a_{2a}. — A második iniciálékészlet metszeteivel díszített századvégi nyomtatványok: SZABÓ I. 280. A 1b, SZABÓ I. 290. E_{4b}.

¹⁹ SZABÓ I. 206. címlap, SZABÓ I. 218 **_{3b}, SZABÓ I. 221. 540, SZABÓ I. 253. címlap, SZABÓ I. 301. **_{4b}, SZABÓ I. 313. címlap, SZABÓ II. 219 C_{2a} stb.

²⁰ VÉRTES i. m. 6.

²¹ Ugyanez az iniciálé díszíti VALKAI András Bánk bán históriájának 1574. évi debreceni Komlós-kiadását (A_{2a} lev.), valamint a következő később megjelent debreceni nyomtatványokat: SZABÓ I. 328. A_{1a}, SZABÓ I. 334. A_{1a}, SZABÓ I. 368. A_{1a}

²² Az iniciálékészlet többi darabja a 12. jegyzetben felsorolt nyomtatványokban szerepel.

²³ A következő debreceni nyomtatványokat díszíti: SZABÓ I. 123. S_{2b}, SZABÓ I. 152. címlap, SZABÓ I. 163. 501, SZABÓ I. 186. I_{6b}, SZABÓ I. 190. B_{4a}, SZABÓ I. 192. címlap, SZABÓ I. 194. B_{4b}, SZABÓ I. 237. C_{8b}.

L. HUNG.

HISTORIA.

**Mikeppen az Ptolomæus
KIRALY, AZ MOYSESNEK ÖT
Könyvet, nagy készséggel, fordította az Sido es
Görög nyelvből, az hetvenket (Bölcsék)
Tolmacsok által.**

Okfor boltunk az reghi nagy údokról,
Kivalkepen Vilag biro Sandorrol. Cyrus
Kiralyrol, es Nabuchodonozorrol, Ezek ut-
tan megh lő: jeles dolgokrol.

Emlekezzünk most egy reghi údóról,
Ptolomæus Philadelphus Kiralyrol, Hetven-
ket Sido mester tolmacsokrol, Moyses Tör-
vényenek tolmacsolafarol.

Ptolomæus hetvenket kerdeseről, Az kerdesre hetvenket
feleletről, Tanufagot vehetnek Irak erről, Ha megh halgatna-
jak az rebesgegtől.

Törtenek hogy Alexander megh hala, Birodalma öt negy
Kiralyra álla. Calsander Macedoniat valasta, Antigonus kis
Asiat valasta.

Veve Seleucus Syriat maganak, Ptolomæus lőn Ura Egyi-
ptomnak, Ettől fogvan Kiralyit Egyiptomnak, Nevezik es
mondgyak Ptolomæusnak.

Azert ez nagy hatalmas Kiraly vala, Ierusalem-et is megh
vőtte vala, Sok fantalan Sidót rabba tőte vala, Ellő Ptolomæus
Kiraly ez vala.

Gyakran Kiraly ezen bankodik vala, Felesége neki mag-
talan vala, Vegre Kiralt Isten javaval lata, Egy kőp Fiu mag-
zattal őtet lata.

Igen örüle Kiraly ő kis fianak, Nevezete őtet Philadel-
phusnak, Testamentomaba hagyta Országának, Holta után hog
Fiat valastanajak.

Negyven estendeiglen birta vala, Egyiptomot, vegre ugy
megh holt vala, Philadelphus hus Estendős megh vala,
Mondhatatlan bolcs eses ifiu vala.

Tudos embereket ő beret vala, Io Könyveket beret es ked-
vel

A

Úgy véljük, e két példa is meggyőzően tanúsítja, hogy az u és v hangok jelöléséből levonható tanulságok eredményesen hasznosíthatók az impressum nélkül megjelentetett régi magyar nyomtatványok meghatározásánál.

2. DECSI Gáspár Dávid király és Bethsabe történetét elbeszélő históriájának három XVI. századi kiadását tartja nyilván a bibliográfia. Az 1579-ben Tolnán írt históriás ének egyetlen impressummal ellátott kiadása 1592-ben Siczen (Németlővő) MANLIUS János nyomdájában jelent meg. Ebből a kiadásból ma már egyetlen példány sem ismert. A másik két kiadás a megjelenés körülményeiről semmiféle adatot nem tartalmaz. A SZABÓ Károly bibliográfiájában RMK. I. 357. számon ismertett kiadás a könyvdíszek tanúsága szerint Kolozsvárott jelent meg.²⁴ A harmadik kiadás (Szabó I. 358., 3. kép) minden valószínűség szerint debreceni nyomtatvány. Egyetlen izléses iniciáléja (A_{1a} levél) csakis a HOFFHALTER Rudolf idejében beszerzett debreceni reneszánsz iniciálékészlet darabja lehet, más XVI. századi debreceni nyomtatványban való alkalmazásáról azonban ezideig nincs tudomásunk. A mű utolsó levelén levő kliséről készült záródísz több debreceni nyomtatványban azonos formában előfordul.²⁵

A betűtípusok összevetése:

A _{1a} levél 1. sorának típusa	= Szabó I. 221. 2. lap 1. sorának típusával,
A _{1a} levél 2—4. sorának típusa	= Szabó I. 280. szövegtípusával,
szövegtípus	= Szabó I. 282. szövegtípusával,
A _{4a} levél M kezdője	= Szabó I. 280. címlap 1. sorának típusával.

A nyomtatvány valamennyi betűtípusa megegyezik a debreceni nyomda betűtípusaival s így nyilvánvaló, hogy ez a kis füzet is Debrecenben jelent meg. Kinyomtatásának ideje az u és v hangok következetes jelölése alapján RHEDA Pál működésének első éveire — 1596—1600-ra — tehető.

3. A *Salamon és Markalf* címen ismert, Európa-szerte rendkívül népszerű népkönyv Magyarországon is több kiadást ért meg a XVI. század folyamán. SZABÓ Károly bibliográfiája a történet négy kiadását említi;²⁶ később előkerült nyomtatványok alapján az a vélemény alakult ki, hogy az 1577. évben keltezett fametszettel díszített példányok két különböző kolozsvári kiadásból valók.²⁷ E megállapítás ismeretében a népkönyv szövegét közreadó DÉZSI Lajos az alábbi öt kiadást különböztette meg: 1. az 1577 körül megjelent esztergomi példány, 2. a CORNIDES-könyvtárban egykor meglévő 1585. évi kolozsvári kiadás (SZABÓ I. 216), 3. a hely és év nélkül közreadott, XVI. századi kiadás (SZABÓ I. 365), 4. a Manlius-nyomda 1591-ben Monyorókeréken megjelentetett kiadása (SZABÓ I. 247), 5. az egykori Erdélyi Múzeum régen első kiadásnak tartott, fametszetes címlappal díszített példánya.²⁸ Az impressum nélkül közreadott kiadás (SZABÓ I. 365., 4. kép) meghatározására eddig nem történt kísérlet.

E kiadás vizsgálata során legelőször is az tűnik szembe, hogy annak szövege sem az 1577. évi első kiadás (SZABÓ I. 133.), sem az 1591. évi Manlius-féle kiadás (SZABÓ I. 247.) szövegével nem egyezik meg pontosan. Néhány lényegesebb eltérés:

²⁴ SOLTÉSZ Zoltánné: *Tévesen nyilvántartott XVI. századi nyomtatványok*. Magy. Könyvszle. 1957. 50. l.

²⁵ SZABÓ I. 202. Mm_{1a}, SZABÓ I. 218. II. rész címlap, SZABÓ I. 220. címlap.

²⁶ SZABÓ I. 133, SZABÓ I. 216, SZABÓ I. 247, SZABÓ I. 365.

²⁷ FERENCZI Zoltán: *A „Salamon és Markalf” című népkönyv kiadásairól*. Magy. Könyvszle, 1896. 52—60. l. — KANYARÓ Ferenc: *„Salamon és Markalf” legelső kiadása*. Magy. Könyvszle. 1896. 269—275. l.

²⁸ Ismeretes végül a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni Nagykönyvtárában levő csonka példány. *Régi Magyar Költők Tára* VIII. Bp. 1930. 482. l.

5550
Az David Kiralynak Bethsa-
BEVAL VALOVETKERÖL, ES AZ
Uriasnak David által az hadban lőthalala-
rol valo Historia.

Raga dolgot befellek kerlek meg halgassatok, emberek gyarlosigkeitban kik bűnben fogontatok, az Istennek haragjat az bűn ellen lallatok, es jol meg tanulljatok, hogy bűnben ne ellyetek, bűnben el ne vessetek, meg mondom mit tegyetek.

Erre segellyen minket mi teremő Istenűnk, kinek tiste segere legyen igyekezetűnk, minden keresztieneknek mi mostan hasnalhassunk, irast magyarázhassunk, hogy velek mi elhessűnk, velek bodogulhassunk, es meg koronaztassunk.

Csuda őrdögnek dolga nagy nyughatatlanfaga, az reghi gyilkossagot hogy soha nem hagyhattya, mint az sivo oroflant ehseg süllel hordozza, az juhokat banattya, azonkepen az embert, őrdögnek csalardfaga, halojara futattya.

Szent Peter ezt mindennek nagy nyilván hizonittya, sent David példaja is mint tükörben mutatya, ezt hogy nyilván tudgyad histonajat halljad, David esetit ertsed, alnok őrdög halojat mindencsalardfagaval, hogy túled tavostallad.

Igen nagy bosszúsagot David szenvedet vala, mikor Ammon Kiralyhoz követit külte vala, követinek sakallat felben metelte vala, segyenbite vala, sőt megh ruhajokat is sinton alfelekeig mind el meczette vala.

Gyalázat követőkön valami eset vala, azt az David magara nagy meltan vette vala, az Ammon fiaira es az ő Kiralyokra meltan haragdik vala, haragjában vitezit fel indította vala, bosszujat allya vala.

Akkor údó jartaban eztendő forgasaban, az Ammon fiaira
A valo

<p>Szabó I. 365.</p> <p>Az ki hitvan enekes kezdgye az el elől. (A_{3a} lev.)</p> <p>Az kinek pokol bombed- gya vagyon, ő maga dicsi- ri magat, ha mas ember el felejtene is őtet. (A_{3a} lev.)</p> <p>Az jo Abßonyi allat, es az ő Bepfege győ- nyörűfegere vagyon az ő Uranak. (A_{3b} lev.)</p>	<p>Szabó I. 133.</p> <p>A ki hituán énekés kezdgye ez elől. (B_{1a} lev.)</p> <p>Az kinek pokol Bombedgya vagyon, omaga dicziri magát. (B_{1b} lev.)</p> <p>Az io Abßonyállat, Bép ékefségére és gyönyörűségére va- gyon az ő Vranac. (B_{1b} lev.)</p>	<p>Szabó I. 247.</p> <p>A ki hituan enekes ez kezdgye el ifmet elől. (A_{4b} lev.)</p> <p>A kinek pokol fzmofzedgya vagon ő maga dichiri magat, ha mas ember el feleyti őtet. (A_{5a} lev.)</p> <p>Az io Afzfzonyallat, es a' fzep ékeffegere es gyönyörűfegere vagon az ő Vranak. (A_{5a} lev.)</p>
---	---	--

Fenti szövegösszevetésekből arra következtethetünk, hogy az impressum nélkül közreadott kiadás sem az 1577. évi kolozsvári, sem az 1591-ben Monyorókeréken megjelent MANLIUS-féle kiadás alapján nem készülhetett. Nyomdása vagy az 1585. évi elveszett kolozsvári kiadást (SZABÓ I. 216), vagy esetleg azt az ugyancsak kolozsvári kiadást használhatta mintaképül, melynek egy példánya az egykori Erdélyi Múzeumban maradt fenn.

A nyomtatvány tipográfiai kiállítása a debreceni nyomdára vall. Az első levélen levő S iniciálé (30×30 mm) annak a reneszánsz iniciálé-készletnek darabja, melyet HOFFHALTER Rudolf szerzett be, de a későbbi debreceni nyomdászok is szívesen alkalmazták.²⁹ Hasonló jellegű iniciálé más XVI. századi magyarországi könyvsajtó készletében nem volt. Ugyanilyen egyértelmű az A_{2a} levél tölgyfaággal díszített M iniciáléjának (28×28 mm) útbaigazítása. Ezt a metszetet — a készlet egyéb iniciáléival együtt — KOMLÓS András működésétől kezdve az egész XVI. században használta a debreceni nyomda.³⁰

A betűtípusok összevetése:

A _{1a} levél 1. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 1. sorának típusával,
A _{1a} levél 2. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 2. sorának típusával,
A _{1a} levél 3—4. sorának típusa és a szövegtípus	= Szabó I. 280. címlap 5—8. sorának típusával,
A _{1a} levél 5. sorának típusa	= Szabó I. 282. szövegtípusával,
A _{1a} levél 6. sorának típusa	= Szabó I. 362. és 363. szövegtípusával.

Az évtizedeken át használt betűtípusok és könyvdíszek alapján a kis füzet kinyomtatásának ideje nem állapítható meg; az u és v hangok következetes jelöléséből azonban arra következtethetünk, hogy a kedvelt históriának ez a debreceni kiadása — több más hasonló tárgyú és kiállítású olcsó füzetrel együtt — 1596 után, LIPSIAI RHEDA Pál idejében jelenhetett meg.

²⁹ Az azonos készlethez tartozó iniciálékkal díszített debreceni nyomtatványokat 1. a 12. jegyzetben.

³⁰ Ugyanez az iniciálé díszíti a következő debreceni nyomtatványokat: SZABÓ I. 109. A_{1b}, SZABÓ I. 116. B_{3a}, SZABÓ I. 194. A_{1b}

 MARKALFNAK
 Salamon Kirallyal valo treffa
 beszederől irott rövid Könyv.

es(o)se

PRÆFATIO,

Hungarib.

Az az,

Előljáro beszed, az Markolfus treffa beszedire.

OKFELE BÖLCSEK VOL-

tanak eleitől fogva, kik az embereknek hasznokert, es életnek megh jobbitasaert sok külömb külömb fele dolgokat irtanak, Hogy az embernek legyen elötte mint egy tükör mindenha az egyebeknek példaja: Miert hogy az minemü rövid az embernek élete igen kevés, de ugyan menne végere, holot lassan lassan el fogy, az természet. Ezt meg gondolvan nemelleyek Satyrakat es dorgalással irtanak, nemelleyek Comædiakat, avagy Tragediakat, sokan Historiakat-is szettek özve, csak ezert mind ezeket hogy az nyomorult es gyarlot természettellyesleggel az gorombasagban es vetekben el ne merullyön: Mivel hogy penigh az tréffas dologban-

is sok
*Donatus Bibliotheca Archiepiscopalis Regimontaniensis
 Radno Dno Crapofito Dno: a. m. D. M. C. LXXIV.*

A XVI. század végén nyomtatott népszerű füzetekkel mutat azonos vonásokat PÓLYI István Iovenianus császárról szóló énekének impressum nélkül közreadott kiadása (SZABÓ I. 368), melyről TOLDY,³¹ majd SZABÓ Károly is megállapította, hogy az RHEDA Pál nyomdájában — valószínűleg még a XVI. század utolsó éveiben — jelent meg. A meghatározás helyességének igazolására közöljük a bizonyítékokat: az A_{1a} levél S iniciáléja a Komlós András idejében beszerzett iniciálékészletből való. Ugyanezzel a 29×29 mm nagyságú, két madárral díszített iniciáléval adta közre KOMLÓS VALKAI András Bánk bán históriájának 1574. évi kiadását (SZABÓ I. 110.). Később is főleg a szerényebb kiállítású, népszerű kiadványaiban használta a debreceni nyomda ezt a metszetét.³²

A betűtípusok összevetése:

A _{1a} levél 1. és 3—7 sorának típusa	= Szabó I. 280. szövegtípusával,
A _{1a} levél 2. sorának típusa	= Szabó I. 280. címlap 2. sor típusával,
A _{1a} levél 8. sor és szövegtípus	= Szabó I. 282. címlap 5—8. sor típusával,
A _{1a} levél 9. sor típusa	= Szabó I. 362. és 363. szövegtípusával.

4—5. AENEAS Sylvius Piccolomini Európa-szerte kedvelt *Eurialus és Lucretia históriájának* magyar nyelvű átdolgozása az 1592. évi kolozsvári kiadáson kívül két impressum nélkül közreadott s egy ma már csak töredékben ismert (Orsz. Széchényi Könyvtár, RMK. I. 359a) XVI. századi kiadásban jelent meg.³³ SZABÓ Károly bibliográfija csupán három kiadásról emlékezik meg (SZABÓ I. 259, SZABÓ I. 360, SZABÓ I. 361.), de az I. 360. számon leírt kiadásról (5. kép) azt is megjegyzi, hogy az az 1592. évi kolozsvári kiadásnál korábban nyomtatódott. Szembetűnő, hogy ez a kiadás sokkal igénytelenebb, gondatlanabb kiállításban jelent meg, mint a kolozsvári. Címlapja nincsen, az egész történetet egyetlen kis fametszet, a szövegkezdő S iniciálé díszíti. Ugyanezt a fametszetet s az azonos készlethez tartozó többi iniciálét (méretük 19×19 mm) Komlós András működésétől kezdve az egész XVI. század folyamán sokat használta a debreceni nyomda.³⁴

A betűtípusok összevetése:

A _{1a} levél 1—2. sorának típusa	= Szabó I. 282. címlap 2. sorának típusával,
A _{1a} levél 3—4. sorának típusa	= Szabó I. 280. impressumának típusával,
A _{1a} levél 5—7. sorának típusa	= Szabó I. 280. szövegtípusával,
szövegtípus	= Szabó I. 282. szövegtípusával.

Az iniciálé és a betűtípusok tanúsága szerint tehát a SZABÓ I. 360. kiadás Debrecenben készült. Nem mond ellent e megállapításnak az a körülmény sem, hogy a nyomtatvány papirosának vízjegye a kolozsvári címert ábrázolja,³⁵ mert ugyanezt a kolozsvári

³¹ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Pest, 1867. 117—118. l.

³² SZABÓ I. 328. A_{1a}, SZABÓ I. 363. A_{1a}

³³ J. MIŠIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T.: *Balassi Bálint szép magyar komédiája. — A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*. (Irodalomtörténeti Füzetek 25.) Bp, 1959. 19. l.

³⁴ Azonos iniciáléval díszített debreceni nyomtatványok: SZABÓ I. 103. A_{2a}, SZABÓ, I. 218. II. rész 124a.

³⁵ A vízjegyet közli BOGDÁN István: *Az első magyar papírmalmok* (Adalék a XV—XVI. századi magyar papírkészítés történetéhez. Papíripar és Magyar Grafika. III. 1959. 70. 7. ábra) című munkája.

IGEN SZEP HISTORIA

Sigmond Czaszarnak ideie-
ben löt Dolog, Az nemes két szemelyről, Euripus-
roles Lucrecyarol, es azoknak egi miashoz valo
Szerelmekről, s- Lucrecyanak halalarol, Eu-
ryalushoz valo szerelmenek myatta mint
löt halala

PRIMA PARS.

OK erős firfiak bölczek es kiraliok szerel-
myat veszte, ifiak sep leaniok merges nilai miat
meg emestettek, országok pusztultak varosok es
varak mind földig le törtettek.

Parisnac öröme Priamus kiralnak birodalmat el veszte,
Troyat el törtete Hectort le vagata Kiraltis meg ölete, ilien
országoknak minden tartományt ellenség kezében eite.
Egi pogan asszoni Samsomnak elmeiet oly igen meg va-
kita, Az ő mondhatatlan ereiet el veszte semeit ki toliata,
ő magatis vegre poganiockal össze az föld ala borita.

Szent Dávidnak fia bölcz Salamon kirali Istenhel ked-
ves vala, de Faraho kirali leani szerelme miat baluant imada
Minden fele rendbē az vak szerelének vagió ili nag bārasa.

Sokakrol solhatnak kik nec peldaiokrol lehetne több be-
sedē, de kiualkeppē csak két ifiu szerelmenek szerenczeiet
eneklem, kik nec merges voltat igen meg mutattya az ke-
gyetlen szerelme.

Eggik Euryalus maflk Lucretia mind az kettő sep va-
la, telhetetlenkepen ketten ők egi masra fel geriettenek va-
la, kinek sebes tüze myat vegezetre az eggik meg holt
vala.

A

Azert

7. 10

papírost a debreceni nyomda impressummal ellátott kiadványaiban is több ízben felhasználta.³⁶

Ugyancsak Debrecenben jelent meg az *Eurialus és Lucretia história* másik, impressum nélkül közreadott kiadása (SZABÓ I. 361., 6. kép). Ez a kis füzet igényesebb kiállításban, címlappal került forgalomba, a kolozsvári kiadás vonzó címlapdíszéhez hasonló illusztrációt azonban ebben a kiadásban sem alkalmazott a nyomda. A címlap két szerény díszé közül az egyik körzetekkel készült: ugyanezekből a körzetekből HOFFHALTER Rudolf idejében FÉLEGYHÁZI Tamás: *A keresztyéni igaz hűnek részéről való tanítás* című munkájának 1580. évi kiadásában (SZABÓ I. 163) keretdísz, HUNYADI Ferenc trójai históriájának 1582-ben megjelent kiadásában (SZABÓ I. 191.) pedig hasonló címlapdísz állított össze a debreceni nyomda. A címlapon levő, tulipánhoz hasonló zárómetszet több debreceni nyomtatványban kimutatható.³⁷ Még könnyebben felismerhető debreceni könyvdísz a szövegkezdő S iniciálé (28×28 mm), melyet KOMLÓS András működésétől kezdve — a készlet egyéb metszeteivel együtt — gyakran felhasznált a könyvdíszekben nem túlságosan bővelkedő debreceni nyomda.³⁸

A betűtípusok összevetése:

Címlap 1. sorának típusa	= Szabó I. 218. címlap 1. sorának típusával,
Címlap 2—3. és 9. sorának típusa	= Szabó I. 163. ajánlás 1. sorának típusával,
Címlap 4—5. sorának típusa	= Szabó I. 163-ban a kérdéseket szedték ezzel a típussal,
Címlap 6—8. sorának típusa	= Szabó I. 163-ban az ajánlást szedték ezzel a típussal.

Az *Eurialus és Lucretia história* két impressum nélküli, XVI. századi kiadása tehát Debrecenben jelent meg. Mindkét kiadás a század utolsó negyedéből való, mert a történet magyar versekbe foglalásával 1577-ben készült el a PATAKI NÉVTELEN-ként nyilvántartott ismeretlen fordító.³⁹ Helyesírási sajátosságaik alapján az is megállapítható, hogy mindkét nyomtatvány 1596 előtt jelent meg. Az u és v hangot egyik sem jelöli következetesen s Lipsiai RHEDA gyakorlatával ellentétben a tő hangot is még ez jelzi.⁴⁰ A két kiadás szövegében lényegesebb eltérés nincsen, de a SZABÓ I. 360. alatt ismertetett kiadás szövege romlottabbnak tűnik. Jólval több olvasási, illetőleg szedési hibát tartalmaz, s különösen az utolsó leveleken sok rövidítés található. Az utolsó lapon már a szakaszos szedéstől is eltért a nyomda, csakhogy a megkezdett íven befejeződjék a történet. A címlap nélküli, igénytelenebb kiállítás, a szövegromlás és a rövidítések halmozása egyaránt arra vall, hogy a SZABÓ I. 360. alatt ismertetett kiadás nem lehet az *Eurialus és Lucretia história* első magyar nyelvű kiadása, hanem a gondosabb szedésű, címlappal közreadott kiadás (SZABÓ I. 361.) utánnyomata.

A két kiadás megjelenési idejére vonatkozólag nincsenek adataink. Nem ad útbaigazítást a SZABÓ I. 361. kiadás — *Bánat keserűség nótájára* — nótajelzése sem, mert a kérdéses nóta keletkezési idejét nem ismerjük. Csupán annyit tudunk, hogy az 1593-ban megjelent bártfai énekeskönyv nótajelzése ugyanerre a nótára hivatkozik.⁴¹ Aligha

³⁶ Azonos vízjegyű kolozsvári papíron készültek az Országos Széchényi Könyvtár alábbi régi magyar nyomtatványai: SZABÓ I. 202, SZABÓ I. 221. (1. péld.), SZABÓ I. 244, SZABÓ II. 181. (Todoroszku példány).

³⁷ Ugyanez a metszet díszíti a 13. jegyzetben felsorolt debreceni nyomtatványokat.

³⁸ Azonos iniciáléval díszített debreceni nyomtatványok: SZABÓ I. 110. A_{2a}, SZABÓ I. 328. A_{1a}, SZABÓ I. 334. A_{1a}, SZABÓ I. 363. A_{1a}, SZABÓ I. 368. A_{1a}

³⁹ PINTÉR i. m. II. köt. 370—372.

⁴⁰ VÉRTES i. m. 7.

⁴¹ STOLL Béla szíves közlése.

IGEN SZEP

Historia Sigmond Csaszar-
nak Ideieben löt Dolog,

*Az nemes két személyről, Euryalusról és Lu-
crecyáról, és azoknac egy máshoz való
Szerelmekről, s: Lucretyanak halalaról,
Euryalushöz való szerelmenek myatta
mynt löt halala.*

Banat keferüsegh Notañara.

lehet kétséges azonban, hogy az *Eurialus és Lucretia* história első kiadása (SZABÓ I. 361.) közvetlenül a széphistória magyar átdolgozásának elkészülése, azaz nem sokkal 1577 után jelenhetett meg. A széphistória külföldi népszerűségét ismerve mind a fordítást készítő PATAKI NÉVTELEN, mind a mű kiadására vállalkozó nyomda biztos lehetett a mű sikerében. A hasonló jellegű széphistóriák, szórakoztató olvasmányok rendszerint olyan érdeklődésre találtak, hogy ugyanaz a történet néhány évtized alatt két-három kiadásban megjelent. Az *Eurialus és Lucretia historia* négy ismert XVI. századi kiadásából feltételezhető, hogy a kedvelt történet második kiadására hamarosan sor került. A két impressum nélküli kiadás szövegegyezése is arról tanúskodik, hogy a második debreceni kiadás (SZABÓ I. 360.) még az 1592-ben megjelent kolozsvári kiadás előtt került forgalomba.⁴²

6. SZABÓ Károly bibliográfiája (SZABÓ I. 359.) meghatározatlan XVI. századi nyomtatványként tartja nyilván az *Egy szép ének, miképpen az Úr Isten megáldja azokat minden jóval, akik őtet félik* című, negyedretű, hat számozatlan levélből álló kis füzetet, holott az kétségkívül Kolozsvárott jelent meg. A kis munka utolsó levelét (B_{2b}) az a 18×20 mm nagyságú kolozsvári zárómetszet díszíti, melyet a HELTAI-műhely több impressummal ellátott kiadványában is alkalmazott.⁴³ A nyomtatvány szövege gyakran használt kolozsvári betűtípussal nyomtatódott. Ugyanezzel a típussal szedték BOGÁTHI FAZEKAS Miklós: *A nagy Castriot Györgynek . . . históriája* című munkájának 1592. évi kolozsvári kiadásában a címlap 2—5. sorát. A záródíszben és a betűtípuson kívül a kis füzet papirosa is a nyomtatvány kolozsvári eredetéről tanúskodik: vízjegye Kolozsvár címerét ábrázolja.⁴⁴ Ugyanezen a papiroson készült a BOGÁTHI história említett kolozsvári kiadása.

A nyomtatvány megjelenési idejére a hosszabb időn át használt könyvdísz, betű, típus és a papiros nem ad útmutatást. Éppen ezért érdemel figyelmet az a körülmény, hogy a kis füzet ma ismert egyetlen példánya — a RÁDAY-könyvtárban — tizenhárom más kolozsvári nyomtatvánnyal egybekötve maradt fenn. A kötet valamennyi tagja a XVI. században jelent meg: a legkorábbi datált nyomtatvány 1580-ból, a legkésőbbi 1592-ből való. Valószínű tehát, hogy nyomtatványunk is ebben az időpontban került ki a nyomdából. Megerősíti feltevésünket a bibliai verses elbeszélés másík, ugyancsak impressum nélküli közreadott kiadása. Ezt az igénytelen kis füzetet SZABÓ Károly bibliográfiája debreceni nyomtatványként tartja nyilván (SZABÓ I. 327.). Az A_{1a} levél A iniciáléja (19×19 mm) és a betűtípusok valóban a debreceni nyomda felszereléséből valók; az u és v hang következetes jelölése pedig arról tanúskodik, hogy ez a kiadás LIPSIAI RHEDA Pál idejében, azaz 1596 után jelent meg.

*

Az elmondottakban hat impressum nélkül közreadott régi magyar nyomtatvány megjelenési adatainak tisztázásával s néhány korábbi meghatározás helyességének bizonyításával, megerősítésével foglalkoztunk. A meghatározásoknál a könyvdíszekből levonható tanulságokból indultunk ki, s az így nyert eredményt ellenőriztük, illetőleg egészítettük ki a betűtípusok, a papiros, a szöveg és a helyesírási sajátosságok vizsgálatából adódó megfigyeléseinkkel. Munkánkban kettős cél vezetett: újabb könyvészeti megállapításaink közzététele mellett konkrét példákon igyekeztünk bemutatni azokat a lehetőségeket, melyek megkönnyíthetik a régi könyvekkel foglalkozók — irodalomtörténészek, nyelvészek, bibliográfusok és könyvtárosok — munkáját az impressum nélküli közreadott nyomtatványok meghatározásánál.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

⁴² Ugyanezt állítja SZABÓ Károly is (Szabó I. 360).

⁴³ SZABÓ I. 241. D_{1b}, SZABÓ I. 257. D_{2b}, SZABÓ I. 258. címlap, SZABÓ II. 202. címlap, SZABÓ II. 206. címlap.

⁴⁴ A vízjegy képét közli BOGDÁN i. m. 70 l. 7. ábra.